

Az olvasás

Tematika: Hangos olvasás, néma olvasás; olvasási szokások; az olvasás forradalma; az olvasás differenciáló és kohéziót teremtő hatása; a populáris olvasmányok (kalendáriumok, ponyvairodalom, hírversek, biblia).

Terminológia: intenzív olvasás, extenzív olvasás, az olvasás forradalma.

Az olvasás az értelmiségi réteg (papok, tudósok, oktatók, írók) esetében hivatásszerűen gyakorolt munkavégzés volt. Rendszeresen, irányítottan, a foglalkozásból, a hivatásból kifolyóan történt. A 13. század közepétől a késő középkorig napirenden volt. A felolvasást kommentár, vita, meditáció szakította meg.

A hangos olvasás. Az olvasás kezdeti szakaszában az írott szöveg az oralitással kapcsolódott össze, a szöveget az akusztika tagolta, értelmezte, tette memorizálhatóvá. Az ókori ember hangosan olvasott és írt. A hangos olvasás az olvasás eredeti és természetes formája volt. A gyakorlat részben áthagyományozódott a középkorra, s nyomai a reneszánszig vezetnek el. Különösen a szépirodalom felolvasását a 18. században még mindig elterjedten gyakorolták, s még a 20. század első felében is elő-előfordult. A hangos olvasás kettős gyökerű. Az olvasásban járatlanokat a tevékenység nehézsége, tehát technikai okok kényszerítették a fennhangon való olvasásra. Ugyanakkor az olvasó recitáció útján közeledett az írásműhöz, szépségét így fedezte fel, s mint akusztikai alakzatot igyekezett emlékezetbe vésni. Ilyenkor az olvasás a „megdermedt” szót élő beszéddé oldotta (Balogh J. 1998: 226).

Szabó László a hangos olvasás több példáját gyűjtötte össze. Őt idézzük a továbbiakban: „A ma általánosnak tudott csendes olvasás szokatlan és természetellenes volt. A leírt szavakat nemcsak akkor, de jóval később is hangosan kimondták. A középkori krónikák hangos felolvasásra készültek. Az ima és ének leírt szövege hangosan megszólalt, a betű csak rögzített és emlékeztetett. Az ének és ima annyiban különbözött, hogy az egyiket dallam is kísérte. A könyvnyomtatás lehetővé tette a széphistóriák, krónikás énekek kinyomtatását, szövegeinek rögzítését, de nem szüntette meg az énekes gyakorlatot. A vásári ponyvaárusok kinyomtatott históriáik szövegét hangosan énekelték, a prózai szövegek érdekesebb részeit kiabálták, s így a vásárlók egy részét már a vásárban megtanították a szövegre, könnyebbé tették annak majdani olvasását. Kármán József, Faludy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály és Kisfaludy Sándor több helyen is utal arra, hogy a verseket, a szépirodalmat polgári körökben is hangosan olvasták. A csendes olvasás szokása a terjedelmesebb regényirodalom fokozatos elterjedésével válik általánosabbá” (Szabó L. 1981: 44).

A néma olvasás. A kolostorok kőfállal elválasztott fülkéket biztosítottak az olvasó szerzetesek számára. A kevés könyvet többször el lehetett olvasni, számon lehetett tartani, a vele kapcsolatos tudást áthagyományozni. A kora középkori Európában megjelent a csendes, néma olvasás, amely vallásos cselekvésként az istenkereséssel, a meditációval

volt egyenértékű, tehát lelki tevékenységként, a lélek üdvösségének biztosításaként értelmeződött. A csendes olvasásban elvész a nyelv dallama, helyette megszületik a nyelv vizualitása, a felületen, a térben való megjelenítése. A szerzetesi modell, tehát a szerzetesek olvasási gyakorlata után az olvasási szokások a 13. században stabilizálódtak. Ekkor született meg a könyvtári koncepció humanista modellje, amely kísérletet tett a könyvek rendszerezésére, katalogizálására. Az egyénre szabott olvasófülke helyett kiképezték az olvasópultokkal, padokkal ellátott olvasótermet, ahol az olvasás nyilvános tevékenységgé alakult. A tájékozódás a könyvek számának növekedése miatt vált szükségessé. A könyv dísz tárgyá, az udvari kultúra részévé, a jómód és a civilizáltság szimbólumává alakult.

Az olvasás történetében a 15. század újabb fordulópontot hozott. A nyomtatás feltalálása, majd a 18. században a piac kialakulása a könyvet széles körben hozzáférhetővé tette.

A könyv megjelenése, terjedése és hatása a magyar társadalomban több következménnyel járt. A honfoglalás korától kezdődően mindeddig továbbélt egy szájhagyományozódó, folklorisztikus jellegű kultúra. Az írott kultúra átvétele és hatása (a más udvari kultúrákkal való kapcsolattartás mellett) az Európához való felzárkózást tette lehetővé. Ebben a folyamatban a királyi udvar, az arisztokrácia járt elől, olyan mértékben, hogy az európai jellegű udvari kultúra és a népi hagyományok Mátyás király korában elszakadni készültek, a magyar nemesi elit eltávolodott a folklorisztikus jellegű, nemzeti szellemű népi kultúrától. A reformáció kora, majd a könyvnyomtatás újra egységesítette a magyar kultúrát. A populáris irodalom a nép felé a társadalmi elit olvasmányait is eljuttatta, s fordított irányban a népi hagyományok egyik része a nemesi réteg horizontjába került (Szabó L. 1981: 31–37).

Az olvasási szokások megváltozása. Az olvasásban szembeűnő változások álltak be.

1. Az olvasóközönség az olvasmányok és az olvasási szokások megválasztásában differenciálódni kezdett. Az arisztokrata, majd a polgári környezetben a könyv öröklés tárgya. Ennek folytán a gyermekek ugyanazokon az olvasmányokon nevelődnek, mint egykoron szüleik. A hirtelen megjelent nagy kínálat, továbbá a könyvtárak terjedése miatt előnyben részesültek a frissen megjelent, a frissen megvásárolt, a csupán az elolvasás idejére beszerzett olvasmányok.

Az iskolai és az egyetemi oktatás kötelező olvasmányokat írt elő. A városok utcáin megjelentek az iskolások, könyvesomaggal a hónuk alatt. Olvasmányaikat a tanáraikkal beszélték meg. A különböző mesterséget tanuló fiatalok más-más olvasmányokat szereztek be és olvastak el, előnyben részesítették a hasznos információkat nyújtó kiadványokat.

Az olvasótábor differenciálódásának további formái és okai voltak. A tudósok és a szabadidőben olvasók más könyveket válogattak össze. Az igényes, értékes könyvek könyvtárakban voltak elérhetőek. A könyvtárat nem látogató munkás- és parasztemberek vásároiban, házaló ügynököktől szereztek be olvasmányaikat.¹⁴

¹⁴ E jelenségek 19. századi német példáit Frédéric Barbier sorolta fel (F. Barbier 1995).

2. A könyvnyomtatás a kiadványok nagy példányszáma és alacsony ára révén hozzáférhetővé tette a könyvet. Az olvasás előbb egy vallásos, majd egy szakmai, végül egy családi közösség közös foglalkozása volt. A polgári családban az ebéd utáni újságot olvasás, a paraszteszaládban és a szomszédzsádban a vasárnap délutáni és a téli esti felolvasás honosodott meg (F. Barbier 1995: 81).

Az olvasás fokozatosan kivonta magát a társadalmi ellenőrzés alól, szabadidős tevékenységgé alakult. Ebben szerepet játszott a munkaidő visszaszorítása, a szabadidő kialakulása. Ezzel egyidőben olvasóegyletek alakultak, az olvasmányélmények megbeszélése szokássá vált. A társadalmi szereppel összefüggő olvasás mellett látványosan elterjed az élményt nyújtó, a pragmatikus olvasás. Új társadalmi kategóriák (nők, gyermekek, falusi lakosság, proletárok) veszik használatba a könyvet.

3. Az olvashatóság érdekében maga az irodalom is jelentős mértékben megváltozott. Míg korábban az irodalom a tudós társadalomhoz szólt, a 18. századtól kezdve a könyvkiadás a kevésbé művelteket is kiszolgálta. Divatba jöttek a pragmatikus ismereteket közvetítő, nőknek, kereskedőknek, gyermekeknek, parasztnak készített lexikonok, kézikönyvek (P. Raabe 1983, idézi Neumer K. 1998: 119). A hasznos ismereteket kereső „információs olvasók” mellett sokan a regényekben keresték a szórakozást (E. Schön 1993, idézi Neumer K. 1998: 120).

4. A könyv egyrészt társadalmat formáló, másrészt életteret alakító szerephez jutott. A nemesi és a polgári társadalom a művelődés kötelező formájaként honosította meg az olvasást. E két környezetben a lakóterben elkülönítették a könyvtárszobát, az olvasáshoz kényelmet, az íráshoz megfelelő körülményeket teremtő bútordarabokkal. A városi proletár-, valamint a falusi paraszti környezet csak mostoha feltételeket és körülményeket biztosított az olvasáshoz. Hiányoztak mind az olvasmányok, mind az olvasásra való berendezkedés feltételei (bútordarabok, világítás, csend).

Az olvasótársaságok létesítése a 17. század végén kezdődött, az újságok, folyóiratok közös előfizetésével, olvasásával. A 19. század során funkciói kibővültek, a társasági élet helyszínévé alakultak (társalgás, biliárd, klub). Ezek az olvasóegyletek gyakran a Múzeum, a Kaszinó nevet vették fel (R. Wittmann 2000: 343).

5. A kölesönözhetőség, valamint a megvásárolhatóság következtében az olvasás a családi, az intim térbe tevődött át.¹⁵ A könyvtárak által előírt fegyelem után az olvasáshoz kényelmes környezetet lehetett választani.

6. A 18. század végén induló folyamatot Reinhard Wittmann az olvasás forradalmaként tartja számon. Látványosan zajlott le az intenzív olvasásról az extenzív olvasásra való áttérés. Az intenzív olvasás a polihisztorok, a tudósok olvasási gyakorlata. Az extenzív olvasás a széles tömeget elragadó olvasási láz: az olvasók nagy mennyiségű irodalmat olvastak el, sok időt fordítottak az olvasásra, csökkent az egy könyvre szánt idő, olvasmányukat szabadon választották meg. A „vad” olvasást nagyban elősegítette a piac gazdag és változatos könyvkiálata, valamint az 1750 után intézményesülő könyvköl-

¹⁵ Az olvasás történetének áttekintése: G. Cavallo–R. Chartier 2000.

csönzés. A könyvkölcsönzést Quillan francia könyvkereskedő kezdeményezte 1761-ben. Vállalkozása futótűzként terjedt el Európában (R. Wittmann 2000).

Az értelmiségi réteg mellett legtöbbit a kereskedők és a kézművesek olvastak. Az értelmiségi réteg számára a könyv a szerepének gyakorlásához szükséges használati eszköz volt. A 19. században az olvasók társadalma körében három új kategória jelenik meg. A nők előbb az iskolában foglalták el az őket megillető helyet, majd a munkaerőpiacon is sikerrel léptek fel (tanítónők, bolti eladók, postáskisasszonyok). A könyvkiadás és -kereskedés jelentős mértékben feléjük fordult, női magazinokat, női olvasmányokat kínált (szakácskönyv, házvezetés, etikett, lektúr). Az olvasás, az olvasmányélmények megbeszélése a mindennapi élet részévé vált (pl. folytatásos regények). A 19. századi könyvkiadás feltérképezte a gyermekolvasók olvasói igényeit, tankönyvekkel, oktatási segédanyagokkal, mesekiadványokkal, ifjúsági irodalommal, gyermekújságokkal sietett segítségükre. És végül, a munkásosztály elégtétellel vette birtokba a könyvtárakat, hogy bepótolja műveltségbeli lemaradását, valamint hogy ellensúlyozza a munka monoton hangulatát (M. Lyons 2000). A „népi”, a laikus olvasók részben mást, részben másként olvastak. Előszertetettel fogyasztották a rövid terjedelmű, a zárt szerkezetű, a motívumokat ismétlő szövegeket. A szövegek befogadását és memorizálását könnyítették a könyv-illusztrációk (R. Chartier 2000).

Az olvasók nagyobb része azonban kikapcsolódásképpen, szabadidős foglalatossádként, egyéni kedvtelésből, ellenőrzés nélkül olvasott könyvet és lapokat.

Olvasmány

1. Miután megjelent és terjedni kezdett az írás, kialakultak a szövegolvasás titkos eljárásai. A kabala a héber qábbála szóból született, a zsidó misztikát és a judaizmus ezoterikus hagyományait jelöli. Később jelentését kiterjesztették minden ezoterikus mozgalomra.

Az időszámításunk utáni első századok próbára tették a zsidóságot (i. sz. 70-ben elpusztult a második szentély, 135-ben elfojtották Bar Kochba lázadását, 538-ban kezdődött a babiloni fogság). Ebben a tanácstalan helyzetben születtek meg a régi szövegek új értelmezésének technikái: a *nótárikon* (a betűk mint egész mondatok rövidítései), a *temúra* (a betűk szabály szerinti helycseréje), a *gemátria* (a betűk számérték szerinti cseréje).

Egyes feltételezések szerint Noét Ráziel angyal vezette be a mágiába, amikor bement a bárkába. Ez a tudás hagyományozódott évszázadokon át (R. Goetschel 1992). Más forrás szerint a kabalisták tudása 12.000 évvel korábbról, Mózesről származik, akire Isten bízta rá a Sinai hegyen. Mózes 70 izraeli öregnek tanította meg, hogy a beavatottaknak közvetítsék. A kabala patrónusa Illés, alapja a *Sefer Zefira* (A keletkezés könyve). Egyes kabalisták szerint a tudást Isten Ádámnak nyilvánította ki. Valójában a középkorban alakult ki, a 12. században. Atyja a vak Izsák. Izsák tanítványa Ezra ben Salomon, aki Katalániából jött hozzá tanulni, s mikor visszatért, iskolát alapított. A német kabala a 13. században a mágia felé tért el. A kabala eredetileg a biblia értelmezésének (olvasásának) technikája volt. Módszertani szempontból kétféle ágazik. A spekulatív kabala kozmológiai és etikai rendszer, nem kötődik a mágiához; az operatív kabala teurgikus beavatkozásokra vállalkozik (gyógyítás, gyakorlati mágia, pentakulumok készítése, tűzvész elhárítása, elveszett tárgyak keresése). (Alexandrian 1997: 75–118, továbbá: K. Seligmann 1997: 217–229).

2. Dankanits Ádám kutatásaiból ismerjük az erdélyi társadalom körében lezajló olvasási forradalom méreteit. A Janus Pannonius által búcsúversében említett nagyváradi „drága könyvtár” a legjobb európai gyűjtemények egyike volt. A 16. század végén ez az állomány Farkas Bálint halálát követően további kétszáz könyvvel gazdagodott. A legtöbb könyvtár mindössze néhány, vagy néhány tucat könyvből állt. Voltak azonban európai szinten is gazdagnak számító gyűjtemények. Amikor Szegedi Kis István reformátornak Fráter György elől menekülnie kellett a török hódoltsági területekre, „200 darab könyveitől megfosztott”. Bódog Józsa deák hagyatékában 1563-ban másfél száz, Albert Huet szász királybíró, Michael Weiss

brassói tanácsos tulajdonában 100-100 kötet volt. 50-50 kötetrel rendelkezett Johannes Baier szebeni polgármester, Joachim Benkner brassói polgár, Radeczius Bálint egyházfő. Szamosközi István történetíró feljegyzéséből tudjuk, hogy a kolozsvári jezsuita academia könyvei több termet foglaltak el, számuk több százra, esetleg ezerre rúgott.

A 16. század során Erdélybe mintegy 500 új kiadású kötet jutott el. Ugyanakkor, a század során Erdélyben 400 könyvet nyomtattak.

A 16. században Erdélyben rendelkezésre álló olvasmányok nagymértékben megfeleltek a korabeli igényeknek. A különböző olvasmánycsoportok aránya a következőképpen alakult: középkori olvasmányok (morális-liturgikus könyvek, teológiai munkák, világi olvasmányok) 17%, reformációs olvasmány (Luther, G. Maior, Brentius, Melanchton) 28%, antik olvasmányok (Homérosz, Hésziodosz, Aiszóposz, Aiszkhülosz, Euripidész, Szophoklész, Catullus, Propertius, Horatius, Vergilius, Ovidius, Tacitus) 22%, kortárs humanizmus (Melanchton, Erazmus) 24%, tudományos olvasmány (Agrippa, Girolamo Cardano, Plinius, Euklidész) 9% (Dankanits Á. 1974).

3. Az olvasás gyakran beleértési tartományokat mozgósított. László Gyula a verses levelek olvasásával kapcsolatban írta a következőket. „Egyszerűen azonosulnak tehát az egyszer már kifejezett, leírt, ígére szedett gondolattal. A levél csak jelkép. Megírhatja bárki, akár a falusi kántor is vagy kiírhatják nyomtatott levelezőkönyvből. Úgyis azt az egyéni érzelmet kelti fel az íróban és az olvasóban egyaránt, ami kettejük szerelmében kialakult” (László Gy. 1943: 90).

4. Olvasás a pusztán. (A szerző édesanyjának családja) „lapot is járattak, azaz jártak érte, minden második hét szombatján a szomszéd falu református papjához, aki pár tojásért odaadta nekik az összegyűjtött újságokat. [...] Ha a harmadik faluban valaki könyvet vásárolt, nagymama két nap múlva már értesült róla, s addig mesterkedett, mígnem kölcsönkapta a tojásszedők és rongyszedők közvetítésével, akikkel különben nagy barátságot tartott fenn. [...] Mikor olvasott? Örök titok. Hajnaltól estig dolgozott, mert a konvenciók földeken kívül még feles földeket is vállalt az uradalomból, és azokat négy lányával kapálta, gyomlálta, még ünnepnap is. [...] Sajnos a nyomtatott betűt vette szentírásnak. Egyszer azt olvasta, hogy a köménymaglevés jót tesz a gyermekek vérének; négy évig köménymaglevest reggeliztünk utálkozva és hányingerrel, jóllehet tej, ha nem is bőven, de akadt elegendő. Azt is elolvasta, hogy a gyermekeket állandóan foglalkoztatni kell. Nem volt egy szabad percünk. Továbbá, hogy a léghuzat nem árt, és az érdem elveszi jutalmát. Mindent elhitt, és legyőzhetetlen bizalommal nézett a jövőbe, mert a legszomorúbb tárgyú cikkekre végére bizonyára már akkor is reményből csavarintották meg a masnit. Ő volt az, aki a regényből levonta az erkölcsi tanulságot, és a lóversenyen tönkrement ifjú sorsából okulni igyekezett. Anyám beszélt, hogy este harisnyakötés közben művelődhetek, egyikőjük fennhangon olvasott, a többi villogtatta a tűt.” (Illyés Gyula: *Puszták népe*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999: 31–32.)

6. Győri Klára (1899–1975) harminc éven át mesélt hallgatóságnak. Asszonyoknak, lányoknak és fiataloknak. Minthogy az asszonyok nem igényelték a tündérmesét, az apától tanult tündérmeséket rendre kihagyta a repertóriumából. Így jutott el a novellisztikus és a tréfás meséhez, mivel sok „összebuvás” és „huncutkodás” van bennük. A mesék mellett a tréfák és a helyi történetek, a személyes élmények, az igaztörténetek váltak a repertórium részévé. Házában leányfonó és táncház működött. Itt ő szórakoztatta az összegyűlt fiatalokat. A legények érkezése előtt a lányok szívesen hallgatták meg a tündérmeséket. A legények megérkezése után már vastkosabb tréfákra került sor.

A mesélés élete egyedüli öröme volt. Emlékiratában ilyenképpen örökíti meg:

„Én, ahogy most visszagondolok rá, világosan emlékszem, hogy rokonságaim is nagy könyvszeretők voltak, mikor könyvtárból, mikor háztól kért kölcsönkönyvekből azok is sokat olvastak. Jöttek hozzánk, elmondták a tartalmát az óvóiknek, mi meg a miéinknek, s máris kutattunk más olvasmány után. Ez nagyon fő foglalkozás volt nálunk, egy személy mindig felolvasott, inkább férfi, mert a női személyek nagyon el voltak foglalva a kender feldolgozásával. Az olvasás hangos volt, hogy a lakásba mind halljuk.

Így aztán volt mit meséljek a hallgatóságnak, s éppen ezért nagyon szerettek. Most, öregasszony létemre is nagyon szívesen hallgatnak, mert úgy intézem, hogy a legényeknek nekik való vastkosabbat mondok, amit nagy hahota követ, s várják a következőt.

A mesélést csak akkor folytathattam, amikor a férjem nem volt a közelemben; mert káromkodott, és azzal fenyegetett, hogy ránk gyűjtja a házat. Ha hallottam, reszketés fogott el, s mindig eszembe jutott egy fiatalkori ének: Hej, te mindig úgy bántál a szívemmel, Mint a szél a rezgőnyárfalevélel...

Az utóbbi éveimben már csak az boldogított, amikor este begyűlt hozzám a lányfonó. A lányok jöttek hamarabb, a fiúk csak azután két órával. A lányoknak szép, hosszú verseket mondtam el csalódott szerelemről, melyen nagyon elgondolkoztak; míg a fiúk nem voltak, szép csendbe hallgatták mondókáimat. Ahogy a fiúk jöttek, zajosabb lett a terem, volt, aki külön csoportban a maga ügyeit tárgyalta, mások körülöttem csoportosultak, azoknak kellett mondjak bikket-bakkot, s ezek voltak életem cikcakkos darabjai” (Győri K. 1975: 199.) Egy ilyen eseményt a következőképpen örökített meg: „Vasárnap este volt, olvastam, a lányok kértek, olvassak nekik valami szépet. Előkaptam Kinizsi Pál történetét, a Mátyás király idejéből volt, olyanforma szép vers, mint a Toldi Miklós története, csak a Toldinál nem volt szerelem, csak a nagy vitézség. Kinizsi vitéz is volt, szerelmes is volt a fővezér, Magyar Balázs egyetlen lányába; persze, az is halálisan szerette Kinizsit. Nagyon tetszett a lányoknak” (Győri K. 1975: 191).

7. A kéziratos füzetek körbejártak az ismerősök körében. Hogy az írás visszataláljon tulajdonosához, a címlapon, a borítón tréfás hangú szöveg örökítette meg tulajdonosa nevét, s ennek a kötethez való ragaszkodását. 1809-ben készült füzet borítóján olvasható: *Ne csudálkozzál te azon hogy ez a/ Könyv kié légyen nézd meg ebben a/ Könyvben akárhol a Nevit mert meg/ tanárod és neis ketelkedjél mert min/ den bizonynal azé lesz Ha/ Tehát fordítsd egy levelet és ta/ nalod Nevetem/ Anno 1809 diebus Julii/ Idősb Benczedi [...] fia/ Sámuel és Sándor*¹⁶. Egy 1838-ból származó kéziratos füzet tulajdonosa a következőképpen nevezte meg magát: *Én magam/ [...]Kata/ Ki ez könyvet bírom/ Melyben bizonyságul/ Nevetem beírom/ Ha el tévelyedik/ Kedves jó barátom/ Szolgáltasd kezemre [...]*¹⁷ Torockón a 19. század második felében egy füzetbe 32 halotti verset gyűjtöttek össze. A tulajdonos, aki feltételezhetően csupán másolta a verseket, a következő kérést írta a borítóra: *Ezen halotti bucsuztató A Kornizs Andrásé 1894 be Sajátam igaz Jobarátom és hogy ha el tevedne szolgáltasd a Kezemre/ Válságát Adom/ február 17 dikén.*¹⁸ Meggyesen az 1930-as években egy imádságot tartalmazó emléklapra került rá az alábbi feljegyzés: *Lőrincz/ Imréné ez/ a kép ha el/ találja veszte-/ ni a ki meg/kapja adja vissza mert/ megfogja aján-/dékozni.* (özv. Albert Béláné Lőrincz Erzsébet tulajdona, Torda.)

Populáris olvasmányok. A nyomtatás feltalálása és elterjedése forradalmat idézett elő az emberiség történetében. Az új technika és terméke, a könyv futótűzként terjedt el.

1500-ban 31 francia város legalább egy nyomdával rendelkezett. 200 évvel később már 132 francia városban működött nyomda: Párizsban 51, Lyonban 30, Rouenben 23, Bordeaux-ban 13. Az országban ekkor összesen 411 nyomda árasztotta nyomtatott termékeit. Egy fennmaradt kimutatás bizonyítéka szerint Michel Aubin nyomdász 1700-ban 4000 kalendáriumot, 800 ábécéskönyvet, 600 estéli és reggeli imát tartalmazó kötetet, 5-600 énekeskönyvet, 500 rózsakoszorút bocsátott vásárlói rendelkezésére. E számban a kegyességi irodalom változatossága, valamint a magas példányszám meglepő. S hogy a piaci érzékkel rendelkező nyomdász ekkora példányszámot mert előállítani, bizonyították a könyvek iránt kialakult keresletre.

A könyvek vásárlása és olvasása terén szembetűnő különbségek mutatkoztak. Amiens francia városban 1503–1576 között minden ötödik halotti hagyatékban könyv is szerepelt. Könyvvel rendelkeztek az orvosok, az ügyvédek, a közjegyzők, az egyházi emberek, a kereskedők (R. Chartier–G. Chaussinand-Nogaret–H. Neveux–E. Le Roy Ladurie 1981: 273).

A városok utcáin új társadalmi kategória jelent meg: a könyvet forgalmazó árus. Elszaporodásuk láttán törvényt fogalmaztak meg, amely szerint Párizsban csupán a helyi nyomdászok termékeit terjeszthetik.

¹⁶ A kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában található: MsU 1210/B.

¹⁷ A kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában található: MsU 1246.

¹⁸ Az kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában található: MsU 1210/A.

Az 1570-es évektől a debreceni, majd a kolozsvári és más nyomdák termelni kezdték azokat a füzetes nyomtatványokat, amelyek áruk és nyelvezetük révén mindenki számára megközelíthetőek voltak, s amelyeket napjainkig a *ponyvairodalom* névvel bélyegez meg a művelődéstörténet. A 16–17. században először a művelt olvasók, a nemesi, később a kismemesi réteg olvasmánya lesz az ismeretterjesztést és szórakoztatást egyaránt szolgáló *kalendárium*. A 18. századtól pedig már az általános érdeklődést tűzi ki céljául (Gellériné Lázár M. 1974: 1236), s sikerül is a „század legkeresettebb könyvévé válnia” (Szelestei Nagy L. 1988, Dukkon Á. 1988).

Olvasmány

„Kurai László budai prépost 1470-ben Mátyás király megbízásából az örökvárosban járt, ahová abból a célból utazott, hogy a pápai udvarnál a magyar katolikus egyháznak több ügyes-bajos dolgát elintézzé.

Rómában különös és érdekes újdonság ragadta meg figyelmét. Egy »könyvnyomtató-műhely«-ben nem tollal, tintával, hanem hihetetlen módon faragott betűkkel, préssel és festékkel gyártották a könyvet. Már hallott ugyan róla, de nem igen tudta elképzelni a dolgot és most annál élénkebben érdeklődött a nagy újdonság iránt. Kiderült, hogy a könyvnyomtatás már odáig fejlődött, hogy a könyvnyomtatók egy fél év leforgása alatt két-háromszáz lapos könyvet többszáz példányban is elő tudnak állítani. Elhatározta, hogy ezt a csodálatos mesterséget elhozza Budára; mekkorát fog nézni a könyvkedvelő király, Vitéz János, Janus Pannonius, meg a többi művelt humanista főpapok, a kardforgató urakról nem is beszélve!

Ebben a reményében nem is csalódott, mert az új, ördöngös mesterséget itthon valóban megcsodálták, de a nyomdából kikerült könyv nem tudta fölvenni a versenyt a klastromi barátok kezei alól kikerült, rajzolt és cifrára festett könyvekkel és a budai nyomda rövid működés után – az érdeklődés és az elismerés teljes hiánya miatt – 1473-ban itthagya a budai prépostság épületében felállított nyomdáját – és elmene-kült Budáról.

A budai nyomdának eddig két terméke ismeretes; az egyik a *Cronicon Budense*, amely 1437. június 5-én hagyta el a sajtót, a másik egy kisebb, néhány lapos nyomtatvány, amelynek címe *Leonardi Aretini in opusculum Magni Basillii de legendis poeticis*. A legrégebbi magyarországi nyomtatványnak a *Cronicon Budense*t szokás tekinteni.

A XV. században nyomda és év nélkül számos nyomtatvány jelent meg. Ezek között van egy: Galeottus Martius Narniensis *De homine libri II.* című mű, amelyet Proctor angol bibliográfus budai nyomtatványnak tart. Proctor összehasonította Galeotti e könyvének görögbetűs idézeteit az összes ősnymtatványok görög betűivel, és úgy találta, hogy e görög idézetek betűi a budai nyomda görög betűivel azonosak. Dr. Todoroszku Gyula, a kiváló magyar könyvgyűjtő és bibliographus szintén magyarországi, és pedig budai nyomtatványnak tartotta a *De hominét* és az utóbbi tíz év alatt éppen a Todoroszku figyelmeztetése alapján többen foglalkoztunk ezzel a kérdéssel, amely véglegesen eldöntve a tudományban máig sem volt.

Véleményem szerint Galeotti *De homine* című műve valóban budai nyomtatvány, és a legelső ismeretes Magyarországon készült könyv, amely 1471-ben vagy 1472-ben jelent meg.

Kurai László Hess András 1471 januárjában hozta magával Rómából. Amint Fraknói Vilmos kiderítette, Hess mindjárt megérkezése után hozzalátott a nyomda berendezéséhez, a budai prépostság egyik épületében. A *Cronica Hungarorum* megjelenéséig két és fél év telik el. Tudjuk, hogy a Cronicához 1473-ban kezdett hozzá. Vajjon elképzelhető-e, hogy Hess 1473-ig, teljes két esztendeig hevertette tudományát, anélkül, hogy bemutatta volna a művelt budai humanistáknak? És elképzelhető-e, hogy Galeotti, aki Mátyás király udvarában élt, ezt a könyvét kiküldte volna Olaszországba kinyomtatni? A *De homine* Vitéz János esztergomi érseknek van ajánlva, ami azt jelenti, hogy tőle vártak és bizonyára kaptak is pénzt a könyv előállításának költségeire.

De a könyv külső formája is azt bizonyítja, hogy valamely új nyomdának első próbakötete lehet. Sorai girbe-gurbák, a sorvégzódések cikcacosak, egyenetlenek, lapszámozása, ívjelzése nincs. Ezt a nyomtatványt olasz nyomdász már akkor is röstellte volna kiadni a kezéből. A nyomda fölszerelése nagyon hiányos volt. Betűkészlete fogyatékos, a *p*, *b*, *d*, *q* betűből nagyon kis készletük lehetett, mert e helyett nagyon sok helyen *o* betűk vannak szedve, és a nyomdász utólag tollal, tintával rajzolta hozzá a megfelelő szarakat. Az argumentumok minden általam ismert példányban kézzel vannak beírva, az iniciálékat utólag pingálták

bele. Olaszországban már akkor, amikor Galeotti e könyvét írta (Mátyás király hadjárataira való hivatkozásából meg lehet állapítani, hogy 1470 után), oly fejlett volt a nyomdászat, hogy ily primitív nyomtatvány olasz nyomdában már nem képzelhető el.

Fraknoi Vilmos azt írja Karai Lászlóról szóló értekezésében, hogy az első kísérlet nagy csalódást hozott: a főpapok, urak, maga a király is a legnagyobb hűvösséggel fogadják az új nyomtatott könyvet. Senki sem érdeklődik iránta. Ez a megállapítás a *Croniconra* aligha vonatkozhatik. A *Cronicon* tárgyánál fogva érdekelt minden magyar embert, és ennek külső kiállítása már nem maradt messze az olasz nyomtatványok mögött. A nagy csalódást bizonyára Galeotti *De homine* című munkája keltette, amelynek külső kiállítása nemcsak a klastromi barátok művészi rajzolt könyvei, hanem az akkor már egyre jobban terjedő nyomtatott könyvek külső kiállításától is messze elmaradt.

A felhozott érvek alapján a budai nyomda XV. századbeli termékei közé kell sorolnunk Galeottinak az emberről írott könyvét és *ezt kell tekintenünk a legelső magyarországi nyomtatványnak.* (Trócsányi Zoltán: A legrégebbi magyarországi nyomtatvány. In: Uő: *Magyar régiségek és furcsaságok.* Dante kiadás, [Budapest], 1924, 7–12.)

Kalendárium. A 15. században megjelent *kalendárium* (1474) elsődleges funkciója a csillagászati, időjárás ismeretek népszerűsítése volt. Továbbá ismereteket terjesztett, hozzájárult a népműveléshez, szórakoztatott, hasznos tanácsokat forgalmazott (Gellériné Lázár M. 1974: 1233–1234). Regiomontanus külön kalendáriumot készített a humanista és a plebejus igények kielégítésére. Európában Regiomontanus 1474-ben kiadott naptára volt a modell. Csillagászati évkönyv volt. 1480-ban ez egészségügyi fejezettel gazdagodott.

Magyarországon a 16. század első felében készültek el az első kalendáriumok. A „történelmi kalendárium” magyar nyelven feltételezhetően 1513-ban készült. A világtörténelmet tekintette át az ószövetségtől fogva, az ókort, majd a magyarok bejövetelét. Célja a példaadás volt, a szentekre, mártírokra való emlékezés. Székely István 1538-ban lengyel mintára szerkesztett kalendáriumot. Egy 1571-es kiadású, krakkói mintát követő magyar nyelvű kalendárium gazdasági és egészségügyi szabályokat is tartalmazott. A 16–17. században e műfaj a művelt, nemesi, kismemesi réteget célozta meg. Általánosan olvasottá a 18. században vált. A 16. században kalendáriumot nyomtattak Bártfán, Debrecenben, Galgócon, Kolozsvárt, Nagyszombaton, Nagyváradon, Gyulafehérváron, a 17. században Csepregen, Brassóban, Kassán, Zsolnán.

A plebejus réteghez való alkalmazkodás kikezdte a kalendáriumok racionális világnézetét, olyannyira, hogy Mária Terézia 1756-ban kénytelen volt eltiltani a népies történelmek, hiedelmek, egészségügyi babonák közlését.

A 16–17. században a kalendárium szerkezete a következőképpen állandósult. Az első, az időszámítási, naptári rész az év hónapokra és napokra való lebontását tartalmazta, asztrológiai, időjárás, gyógyászati jellemzésükkel, hozzájuk tapadó illusztrációs és verses anyaggal. Ez összekapcsolódott az asztrológiai jövendöléssel („az ég forgásibul vőt jövendölő vélekedés”). A háborúkra, betegségekre, időjárásra, termésre vonatkozó jövendöléseket népszerűek voltak.

A második, a közművelődést szolgáló rész történelmi, vallásos, művelődési, gazdasági, szórakoztató, politikai tárgyú olvasmányokat tartalmazott. A 18. századtól a mobilitás növekedése szükségessé tette a vásárnapot, a közigazgatás kifejlődése pedig a név- és címtárak közlését is.

A műfaj virágkora a 19. századra, annak 1820–1870-es éveire tehető. Szintén a 19. században jelenik meg a szépirodalmat felkaroló, pártoló almanach.

A szabadságharc elbukását követő önkényuralmi években a nyomdák számára a kalendárium nyújtott túlélési lehetőséget. Ezekben az évtizedekben új kalendáriumok jelentek meg, nagy olvasóközönséggel rendelkező lapok mellékleteiként (magazinok, irodalmi lapok).

Az olvasmányosság érdekében a kalendáriumok lemondtak a tudományos nyelvezetről. Az előkészítési idő rövidsége miatt a leírtak lektorálása elmaradt. A szerzői tiszteltdíjak megtakarítása végett a kalendáriumok szerkesztői kompilációhoz, plágiumhoz folyamodtak, „házi írókkal” készítették el a közölt anyagot. Mindezek mellett gyakran ihletődtek a népi tudásból, a szájhagyományból.

Ponyva. A néphez szóló populáris kultúra másik műfaja a *ponyva*, más néven a *nép-könyv*. Akárcsak a kalendárium, nem írói, hanem kiadói vállalkozás, amely az eladhatóságot tartotta szem előtt, s ezért a társadalom egészéhez szólt. Ennek tulajdoníthatóan az eltelt néhány évszázad alatt folyamatosan frissnek, aktuálisnak tudott megmaradni. Franciaországban a 16. századtól, Oroszországban a 18. század közepétől, Bulgáriában a 19. századtól válik népszerűvé. Robert Mandrou azt feltételezte, hogy ez a kiadvány a paraszti tudást emelte be a nyomtatott kultúrába (Mandrou 1970). Valószínűbb azonban az a megállapítás, hogy mindössze a polgári társadalomban a parasztságról megkreált elképzeléshez igazodott hozzá (C. Ginzburg 1991, N. Zemon Davis 2001).

A ponyva divatját Magyarországon egy cenzúra-rendelet indította el. 1570-ben Méliusz Pétert, 1572-ben Heltai Gáspárt eltiltották vallásos tárgyú könyvek megjelentetésétől. A nyomda működtetése érdekében előbb Debrecenben, majd Kolozsvárt és rendre minden nyomdában füzetes nyomtatványok kezdtek készülni.

A népszerű irodalom az eladhatóság érdekében olvasói igényekhez igazodott, változatos olvasmányokat kínált. Volt közöttük bibliai verses história, allegorikus moralitás, mesterségdicséret, széphistória, mese és monda, átdolgozott műköltői alkotás, férfi-, nő-, anyósparódia, azaz minden, ami akár a kíváncsiságot, akár a szenzációéhséget, akár a vallásos, erkölcsi vagy társadalmi érzékenységet fel tudta csigázni. A nyomtatott bibliai verses históriák divatja 1540–1550 táján tetőzött. A sort a különböző szenzációs történetek folytatják. Szó esik rablók garázdálkodásáról, a Vezúv kitöréséről. Egyik kiadvány címe magáért beszél: *Amerikai borzasztó nagy műmalom égése Filadelfiában, melyben 600 magyar munkás ott lelte borzalmas halálát (1911)*.

A ponyva egyúttal az ismeretterjesztésre is vállalkozott. Pesten, 1834-ben jelent meg az alábbi fordítás: *Az ételfelszelés mestersége. Vagy útmutatás miként kell minden nemű húsételt, mint a különbféle pecsenyét, baromfit és halat, úgy szinte a pástétomokat, kalács és egyéb süteményt ügyesen és csinosan eltagolni és felszelni. Hozzá adott tanítással, hogyan kell az asztalokat teríteni, a különbféle ételeket azokon ízléssel elrendelni és különbféle ételeket tálalni és a tálakon ékesíteni. – Segédkönyv minden háztartás, különösen minden gazdasszony szakács, vendéglő, de legkívált minden világba lépő fiatal ember*

számára. Írta Legarde, hajdani udvarmester Párizsban. 1835-ből, Kassáról való az alábbi kozmetikai tanácsadó: *A szépítés mestersége. Útmutatás a kellemetességek megszerzésére s kifejtésére, a bőr (az arc, kezek, nyak, mell stb.), a hajak, bajusz, szemek, fogak stb. épen tartására, szépítésére s hibáiknak elhárítására. Egy Toldalékkal különbféle ékesség-szerek készítmódjáról.* Írta Vajda Péter. (Az adatok forrása: Pogány P. 1978.)

A ponyva minden korban a népszerű témákat dolgozta fel. A 18. században a vallásos és oktató könyvek, a mágia, a technika, az aktualitások, regények, népdalok voltak napirenden. A 18–19. század fordulóján a 'hogyan győzzük le a nyomort' kérdés került előtérbe. A 19–20. században a bolgár ponyvairodalomtól a szentek életét, az álmoskönyveket, a kalendáriumokat, a népmeséket igényelték (P. Dinekov 1975: 211).

Olvasmány

1. „A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában különös gonddal őriznek egy tizenhatodréti ötvenkétfelapó könyvet, amely 1830-ban jelent meg Pesten, Vigand Ottónál és a *Papucs-kormány* címet viseli. Nem politikai röpirat, sokkal magasabb valami: »allapos útmutatás mint kelljen a' leányoknak és asszonyoknak a' papucs hatalma gyakorlására jutni 's a' házi kormánypálcát állandólag és illendőleg viselni«. Egy satrapa adta ki, aki szerényen »Házi királyné«-nak nevezi magát. Sietünk leleplezni a gonosz satrapát: plagizált, németből dolgozta át remekművét, hogy örök ellenségeinknek, a nőknek Magyarországon is hathatós fegyvereket adjon kezébe.

A papucs-kormány nem a mai kor szüleménye. Ádám azért evett a tiltott almából, mert Éva akarta, a nagy Sámson, aki tízezer filiszteust vágott agyon egy szamar állkapcájával, engedett a ravasz Delila papucs-kormányának, keblére hajtotta fejét és az álnok olló hajától, és ezzel erejétől is megfosztotta. Herkulest leültették a nők a guzsalyhoz, Ulysses megcsókolta Circe papucsait, Sokratesnek, a bölcsnek bölcsének házában Xantippe volt az úr, és hogy félt Jupiter a házárts Junótól, pedig ő az Istenek Istene volt!

A világ a haladást, a fejlődést, a szorgalmat, a kereskedést és ipart a »papucs-nak« köszönheti – írja határtalan önbizalommal a »Házikirályné«. Ő miatta és ő érette dolgoznak a férfiak, és mily boldogtalan sorsra jutnának a férfiak, ha elrabolhatnák tőlük – »a papucs«. A férfiak kevélységből, elbizakodottságból a teremtés urainak tartják magukat, és érthetetlen vakaságukban nem látják be, hogy mindnyájan az asszonyok uralma alatt állanak. Minden nevezetesebb világeseménynek asszony volt az oka. A trójai háborút Szép Heléna idézte föl, Rómában a királyi széket Lukrécia döntötte fel, a nagy polgárháborút Cleopatra miatt folyt, és a gelf-gibelin harcokat Mathilde miatt vívták.

Nyilvánvaló dolog tehát, hogy az asszony fontos és nagy hatalmat képvisel a földön és azért minden asszonynak kötelessége az uralom kivívásáért minden »fegyverrel« harcolni.

Melyek a nő fegyverei, amellyel hatalomra juthat?

»Minden fegyverek közt – írja a Házikirályné – a testnek szépségei a leghatalmasabbak, mert a férfiú igen testi teremtmény és száz közül kilencvenkilenc esetben egy szép test nagyobb benyomást fog tenni reá, mint a legmíveltebb elme«. – Szükséges elmebeli műveltség is, testi ügyességek, énekelni tudás, muzsika, asszonyi munkában való ügyességek és szép ruha. De hatalmasak a kényszerítő fegyverek is, amelyekkel mintegy erőszakosan lehet az igát a férfi nyakába vetni. Ezek közé a fegyverek közé tartoznak a könnyek. Van-e olyan kőszívű férfiú, aki ellen tudna állni szép asszonyi szem könnyeinek? A kacérság: általa sokkal többet lehet elérni, mint a testi kecskek által. A gyengéd kacércodás által – mondja a Házikirályné – magunkhoz édesgetjük a férfiút, s amikor azt hiszi, hogy célját elérte, hidegen visszautasítjuk. Ez őt újra támadásra ösztönzi. [...]» (Trócsányi Zoltán: *Hogyan kell a férfit rabigába hajtani?* In: *Uő: Magyar régiségek és furcsaságok.* Dante kiadás, [Budapest], 1924: 137–140.)

2. Vargyas Lajos mutatja be a népszerű irodalomnak a népdalkultúrára gyakorolt hatását. „*De nemcsak a vásári zsidók alkalmazkodtak a népkultúra lelkivilágához, hanem a kalendáriumok szerkesztői is. Úgy látszik, ismerik a nótaszükségletnek ezt a nagy fokát. A kalendáriumok, álmoskönyvek egy-két lapján mindig közölnek egy pár verset is. Ez aztán növeli kelendőségüket is, mert ezek a versek nem maradnak a kalendáriumok lapjain: lányok, legények kiírják, ráhúzzák valamelyik alkalmas dallamra és megvan az új nóta*” (Vargyas L. 2000: 26).

Hírvers. A 17. század közepétől a búcsúk, a vásárok attrakciója lesz a *hírvers* (paraszti nevén *krónika*) és annak árusítása (Takács L. 1988: 381–397, Pogány P. 1978: 82–92). A hírvers versben adta elő a legfrissebb szenzációkat. Az árus vagy a felesége énekelve reklámozta. Egy 1878-ban született visszaemlékező szerint „sátorban árútak, vót egy asztaluk, vagy egy ponyvájuk. Azon vótak a füzetek kiterelve. Aki árulta, azt istóriásnak mondtuk. Vótak uan nótafélék, ami megtörtént, áru. Aztán azt danúták, ezek az istóriások. Vót rövidebb, de vót 18 ódalas is.”

A hírvers terjedelmes első része egy eseményt írt le, a rövidebb, 1-1/2 oldalas rövidebb rész pedig szubjektív reflexiót tartalmazott, s ezt énekelve adták elő. 1900 táján e két szerkezeti egység elszakadt egymástól. Önállósult a verses „regény” és a dal. A műfajnak a világháború vetett véget (Takács L. 1951: 12–14).

Biblia, imakönyv. Természetesen a szerény könyvtárakban az alapmű a *biblia* és az *imakönyv* volt. Ez még az írástudatlanok lakásában is megtalálható volt.

A populáris olvasmányok mindenike az olvasói igényekhez alkalmazkodott. A könyvek világa mindenestül a való világ ellentéte, kiegészítője volt. A megszokott, a hétköznapi helyett a különlegeset, az ismert helyett a távolit, az ismeretlent mutatta fel. Megtörte, kitérítette az életvilág megtapasztalt koordinátáit: elkalandozott az időben és térben távoli világokba (történelem, mitológia); vágyakat, indulatokat, reményeket gerjesztett; a hagyományos ismeretekre egy új tudást ülepített. Ezeknek az élményeknek a hatására változott meg a magyar parasztság idő- és térfogalma- és képzete, érzelmi, erkölcsi, kognitív érzékenysége. Borbély Mihály állapította meg, hogy miközben a 19. században mind a szép-, mind a szakírás eltávolodott a tömegektől, a populáris irodalom hí maradt olvasóihoz. Közvetítette más népek kultúráját (keleti mesék), történelmét, naiv értelmezésben hozzáférhetővé tette a tudományt foglalkoztató kérdéseket, szórakozató olvasmányt kínált a megjelenő szabadidő eltöltésére. Jelezte az értékrendben bekövetkezett változásokat (pénz-, szerelem-központúság), s ily módon feszültségeket vezetett le (Borbély M. 1942: 372).

A könyv helyet kapott a családi életterben. Használata gyakorivá, olykor rituálissá vált, tekintélye megnőtt, írói ambíciókat ébresztett, alkotási sémákat közvetített önmagukban tehetséget érző személyeknek. Az írás-olvasás presztízscselekvéssé vált, a populáris irodalom formájában az írott szöveg befogadható lett. A populáris irodalom egyike volt az írás azon formáinak, amely megszüntette a szóbeliség kizárólagosságát, csökkentette a szó, a szóbeliség tekintélyét.